

Tankar om den medeltida stadsplanen i Borgå

Frågan om Borgå stads uppkomst och ålder har ställts många gånger, men ingen har kunnat ge ett helt uttömmande svar. Senast har Torsten Edgren i Finskt Museum 1985 gett en översikt av forskningen kring Borgbacken och en bedömning av borgens betydelse för stadens tillkomst (Edgren 1985). Han tillbakavisar de ofta anförda antagandena om att Borgbacken skulle ha byggts av danskarna, och han tror inte heller att borgen skulle ha anlagts för att säkra en allmänt använd handelsled längs med ån. I motsats till tidigare forskare, som har tillerkänt kronan en aktiv roll, tror Edgren att kyrkan kan ha varit den främste tillskyndaren, dock möjligen i den formen att kyrkan övertog en äldre borganläggning av tillsvidare okänt ursprung.

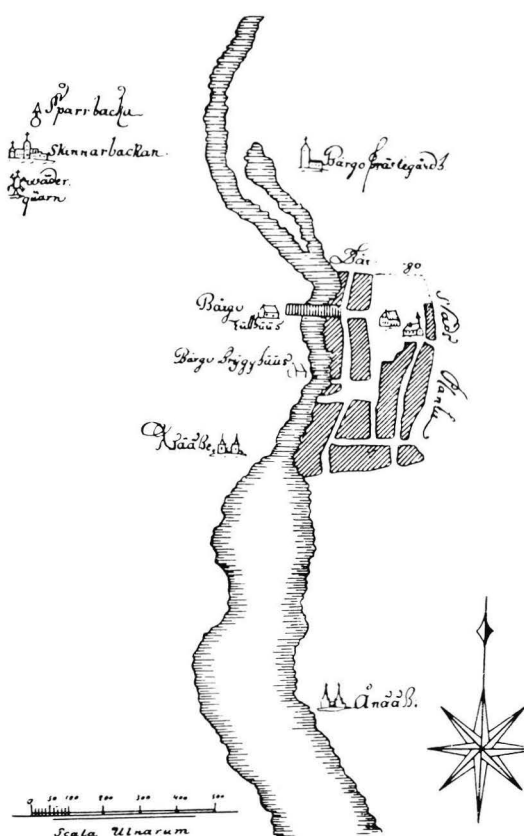
Oberoende av borgens tillkomsthistoria torde man dock kunna antaga, att borgen är det äldsta elementet i bygdens historia. Kyrkan skulle i så fall tillhöra ett andra skede och själva stadsbildningen ett tredje. Olika faktorer pekar på en sådan kronologi.

För borgen som det äldsta elementet talar stadens namn, som ju visar att ån och orten fick sitt namn efter borgen. Eftersom de nyländska ortnamnen i allmänhet torde härstamma från kolonisationstiden i början av medeltiden (Granlund 1956) kan man troligen antaga, att någon form av borg fanns på platsen redan när de första kolonisterna anlände; annars hade det ur lokal synpunkt anonyma begreppet »borg» knappast gett namn åt hela ån och bygden. Borgå var helt enkelt ån där det redan fanns en borg.

Kyrkan bör därmed tillhöra ett andra skede. Samtidigt torde man kunna antaga, att det egentliga stadsbyggandet inleddes med anläggandet av kyrkan. I sin slutliga form bestod den medeltida staden av två stadsdelar, en kring kyrkan och en kring rådhusorget. Vägarna från de fyra väderstrecken leder alla i första hand till kyrkan. Kvarteren kring kyrkan är anlagda vid dessa vägar.

Kyrkans läge och vägnätet gör att man kan dra paralleller till Åbo. Den väg som kom från öster var den s.k. stora strandvägen, som från Viborg löpte längs med kusten ända till Åbo och därifrån vidare, mot Åland och Stockholm. Bron över ån, nedanför kyrkan, formade en vägkorsning av samma slag som motsvarande parti i Åbo; vattenvägen från Finska vilken upp mot inlandet korsades av landets viktigaste landsväg (Gardberg 1969).

Borgå stads tillkomst bör därmed ses som en följd av ett samspel mellan fyra faktorer: ån, borgen, kyrkan och vägen med sin bro. Därtill måste man också räkna med Revals inverkan. Handeln med den expanderande hansastaden på Finska vikens motsatta strand förutsatte troligen en utskeppningshamn på den östnyländska kusten, som ett komplement till de hamnar som fanns i Åbo, vid Raseborg och i Viborg. För de livliga kontakterna med Reval finns talrika belägg, trots att stadslagen från c. 1350 ju egentligen tillät handel endast med borgare i Stockholm och Åbo (Hartman 1906, s. 29 f).

Karta över Borgå stad och dess omgivning 1652. Riksarkivet, Helsingfors. Återgiven efter Hiekkänen 1981.

I ett första skede av stadens historia torde det ha räckt med den bebyggelse som uppstod kring och nedanför kyrkan. Ända fram till 1300-talet var det i städerna kring Östersjön vanligt att torget låg i anslutning till kyrkan, såsom t.ex. i Åbo före branden 1318. Så har troligen även varit fallet i Borgå, där den trekantiga planen norr om kyrkan – senare känd som Kyrktorget – förefaller att ha varit det äldsta torget. Många svenska paralleller kunde anföras. En av de äldsta är Skara, vars triangelborg intill domkyrkan torde återgå på förebilder i Schleswig (Eimer 1967, s. 289).

Även om man uppfattar den s.k. strandvägen som en genomfartsled, som passerade kyrkan, kan man samtidigt se kyrkan som ett mål för vägar från fem olika riktningar. Vägar kom från norr, nordöst (Gymnasiegrändens), sydöst (Hörngrändens), söder (Stora Ågatan-Flensborgsbrinken) och väster (över bron). Hörngrändens är utan tvivel en gammal infartsväg, vilket framgår dels av grändens sträckning, dels av den äldsta kartan, gjord 1652. På den karta, som ritades 1696, är den dock stängd vid stadsgränsen, vilket kan ha berott på att man i samband med stadsområdets utvidgning mot öster och söder ville omplacera tullportarna, som av praktiska skäl inte fick vara för många. Kartan från 1696 uppvisar två tullportar vid den östra stadsgränsen, en vid nuvarande Gymnasiegrändens och en vid Krämaregatan. Den senare nämns redan 1672 (Panelius 1983, s. 13). Från samma år finns även en uppgift om att en väg måste byggas till tullporten i norr, på begäran av en borgare vid

Hörngränden, »emedan den vägen till gatan där han bor är förmedelst staketet instängd» (Panelius 1983, s. 13). Det här kan möjligen tyda på att Hörngränden kort innan hade blivit avstängd. Flyttningen av tullporten från Hörngränden till Krämaregatan kan ha motiverats av att nya kvarter i söder krävde en ny infart längre söderut.

Ingenting är känt om ett eventuellt rådhus i anslutning till den äldsta bebyggelsen kring kyrkan. Ett sådant behöver inte nödvändigtvis ha funnits. Från tyska städer finns exempel på att rådet i väntan på ett slutligt rådhus kunde sammanträda hemma hos rådets medlemmar. Så var fallet t.o.m. i Lübeck, den största och främsta av hansastäderna.

Kring kyrkan utgörs stadsplanens stomme alltså av vägarna, längs med vilka tomter stakades ut. Kvarteren kring rådhusorget och vid de gator som löper parallellt med ån uppvisar en annan struktur. Här anar man en medveten planering, en målmedveten utvidgning av det första stadsområdet kring kyrkan.

Fyra raka gator följer åns riktning: Stora Ågatan, Mellangatan, Berggatan och Kyrkogatan. Den äldsta kartan från år 1652 upptar visserligen endast tre gator, men det måste bero på en överdriven förenkling av stadsplanen; de utritade kvarteren öster om den finska kyrkan visar att den östligaste gatan också på den kartan är Kyrkogatan. Å andra sidan bör det annoteras, att Kyrkogatan ännu 1668 i en handling kallas »allmänna kyrkovägen» och troligen först vid den tiden fick karaktären av en gata med bebyggda tomter på båda sidorna (Hartman 1906, s. 27; Gardberg 1950, s. 70; Panelius 1983, s. 14).

I enhetlighet med det förhållande som fortfarande består saknar staden på kartan från år 1652 en strandgata. På 1696 års karta löper tomterna vid Stora Ågatan långa och smala ända ned till stranden. Det rektangulära torget ligger mellan Ågatan och Mellangatan och når alltså inte fram till åstranden. Torget ligger längst i norr i denna del av staden. Från Mellangatans sträckning i torgets nordöstra hörn leder en brant backe upp mot kyrkan. Backen var ursprungligen den sista delen av den väg, som parallellt med ån från söder ledde till kyrkan. Detta framgår bl.a. av kartan från år 1652.

Antagandet om en medveten planering får stöd av den fyra meter breda tvärgata, som från Berggatan leder ned till rådhusorget sydöstra hörn (Rahlingensgränd) och som i förhållande till både Mellangatan (torget) och Berggatan bildar hörn med en rät vinkel.

Särskilt intressant är det kvarter som ligger mellan Berggatan och Kyrkogatan och som ännu på kartan från 1696 är utformat så, att det i söder slutar i en spets. Både Berggatan och Kyrkogatan ändrar ungefär tvåhundra meter från Kyrktorget riktning på så sätt, att de möts strax norr om den nuvarande Krämaregatan, vid FBK-huset. Ett alldeles likadant kvarter fanns i Åbo under medeltiden. Där strålade Klosterågatan och Klostermellangatan samman norr om det egentliga klosterområdet (Gardberg 1969, s. 22). Tolkningen måste i båda fallen bli densamma: platsen för de sammanstrålande gatorna torde markera bebyggelsens gräns vid den tid då tomterna i detta stadsparti mättes ut. Söderifrån kom en tillfartsväg, vars trafik vid stadsgränsen fördelades på två raka gator.

Efter stadens brand 1708 reglerades kvarteret med den spetsiga udden enligt en plan, som 1711 gjordes av lantmätaren Samuel Brotherus. Kartan har publicerats av Olav Panelius (Panelius 1983, pl. III). På en karta från år 1726 löper både Berggatan och Kyrkogatan helt raka och parallella ända till Krämaregatan.

Det väsentligaste i det här sammanhanget är att stadsplanen företer den tudelning som man kan konstatera också i Åbo och som visar att man i något skede efter hanseatiska mönster förlade kyrkan och rådhuset i var sin del av staden, varvid det

Karta över Borgå stad 1696. Riksarkivet, Stockholm. Återgiven efter Hiekkänen 1981.

var rådhuset som nyplacerades. Ett sådant fenomen förekom i allmänhet först fr.o.m. 1300-talet. I städer som hade utbyggts redan tidigare var det vanligt att kyrkan och rådhuset, såsom i t.ex. Lübeck och Stockholm, förblev i närheten av varandra.

En datering av de olika skedena av stadens tillkomst måste bli mycket approximativ. Den äldsta bebyggelsen kring kyrkan har uppenbarligen tillkommit först efter det att en kyrka hade anlagts på platsen. I den nuvarande kyrkan, som med väggar, gavlar och ursprungliga valv torde ha byggts vid mitten av 1400-talet, kan man se delar av en äldre stenkyrka, vars norra och västra murar fortfarande existerar. Några iakttagelser som skulle kunna bli utgångspunkter för en datering har inte gjorts, varken i murarna eller under golvet. Med tanke på att Borgå i ett första skede var moderförsamling för hela östra Nyland (Sibbo, Pernå, Pyttis) är det dock inte orimligt att antaga, att kyrkan anlades redan i slutet av 1200-talet. I västra Nyland kan de äldsta delarna av kyrkorna i Kyrkslätt och Ingå dateras till slutet av 1200-talet (Drake 1960, s. 52; Kronqvist 1938, s. 52). Enligt E. Kartano kan man eventuellt datera även sakristian i Pernå till 1290-talet (Kartano 1948, s. 105). Pernå var vid den tiden kapell under Borgå och blev en självständig församling först 1363. I Borgå nämns en kyrkoherde år 1327 (REA 43).

Därmed kunde man tänka sig, att kyrkan anlades i slutet av 1200-talet och att bebyggelsen därefter småningom började breda ut sig längs med vägarna kring kyrkan och kanske framför allt i området mellan kyrkan och åstranden. En sådan bebyggelse behövde inte nödvändigtvis ha status av en stad, åtminstone inte före stadslagens tillkomst kring år 1350.

Kvarters- och gatustrukturen i den nedre stadsdelen visar tydliga spår av en ordnande hand. Mönstret med kyrka och rådhus i skilda stadsdelar är klart hanseatiskt och hör, liksom i Åbo, till 1300-talet. Det kvadratiske torget är ett utsparat kvarter i den långa tomtraden, och det når inte ned till åstranden. Det har därför inte den kraktär av gammal marknadsplats, som brukar utmärka torg med rötter i den tidiga medeltiden.

Som stad nämns Borgå tidigast år 1387 (FMU 962). Samma år omtalas den förste borgaren i Borgå; det är signifikativt att det var fråga om en tysk handelsman som gjorde affärer med en kollega i Reval (Hartman 1906, s. 27). I en handling från 1696 uppges att staden grundades år 1346, men några källor till stöd för ett sådant påstående har inte hittats (Hartman 1906, s. 19). Om uppgiften stämmer borde året eventuellt vara 1347, ty det året besökte Magnus Eriksson Borgå.

Detaljerna i den nedre stadsdelen tyder på, att kvarteren, möjligen med undantag för bebyggelsen vid stranden, inte kan ha utstakats före mitten av 1300-talet. Stadsplanen bär spår av ett hanseatiskt inflytande och den förefaller också att följa stadslagens bestämmelser beträffande gator och kvarter.

Slutligen bör det nämnas, att kyrkan alltid har betjänat både staden och den omgivande socknen med samma namn. Även detta visar att Borgå ursprungligen var en kyrkplats, en kyrkby, som sedermera genom sina handelsförbindelser fick stadsmässiga former.

L i t t e r a t u r

Drake, Knut, 1960. Tegelkyrkan i Kyrkslätt. *Finskt Museum* 1959.

Edgren, Torsten, 1985. Om det medeltida Borgå i allmänhet och Borgbacken i synnerhet. *Finskt Museum* 1985.

- Eimer, Gerhard, 1967. Urbana grundtyper i det medeltida Sverige. *Nordisk medeltid. Acta Universitatis Stockholmiensis/Stockholm studies in History of Art* 13.
- FMU = *Finlands medeltidsurkunder I–VIII*. Samlade och i tryck utgifna af Finlands Statsarkiv genom Reinh. Hausen. Helsingfors 1910–1935.
- Gardberg, Carl Jacob, 1950. Stadsplan och byggnadsskick i Borgå intill år 1834. *Folklivsstudier II. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland CCCXXVIII*.
- Gardberg, C.J., 1969. Den medeltida stadsplanen i Åbo. *Åbo stads historiska museum, Årsskrift 1968–1969*.
- Granlund, Åke, 1956. Studier över östnyländska ortnamn. *Studier i nordisk filologi XLIV*.
- Hartman, Torsten, 1906. *Borgå stads historia*. Första delen. Borgå.
- Hartman, Torsten, 1907. *Borgå stads historia*. Andra delen. Borgå.
- Hiekkänen, Markus, 1981. Borgå (fi. Porvoo). Museiverket. Rapport. *Medeltidsstaden* 1. Helsingfors.
- Kartano, E., 1948. Pernå kyrka. Medeltida byggnadsskeden. *Finskt Museum* 1947–48.
- Kronqvist, I., 1938. Ingå kyrka. De medeltida byggnadsskedena. *Finskt Museum* 1938.
- Panelius, Olav, 1983. Gårdar och gårdsägare i Borgå på 1600- och 1700-talen. *Folklivsstudier XV. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland* 510.
- REA = *Registrum ecclesiae Aboensis* eller Åbo domkyrkas Svartbok. I tryck utg. af Finlands Statsarkiv genom Reinh. Hausen. Helsingfors 1890.